

УДК 347.9

Маргарита Коханська,*здобувач кафедри цивільного права та процесу факультету № 6
Харківського національного університету внутрішніх справ*

ПРИНЦИПИ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА, ЯКІ ЗАБЕЗПЕЧУЮТЬ СВОЄЧАСНІСТЬ СУДОВОГО ЗАХИСТУ

Статтю присвячено аналізу засад цивільного судочинства, змістом яких є процесуальні засоби, спрямовані на виконання завдання своєчасного розгляду та вирішення цивільних справ та ухвалення справедливого судового рішення. Визначено зміст засади процесуальної економії та принципу концентрації, встановлено їх співвідношення.

Ключові слова: своєчасний розгляд та вирішення цивільних справ, процесуальна економія, принцип концентрації, ефективність судочинства.

Постановка проблеми. Міжнародні стандарти у сфері судочинства зумовлюють пошук на рівні національного законодавства шляхів оптимального врахування приватно-правових і публічно-правових інтересів, розумного балансу між строками судового захисту та встановленням обставин цивільної справи. Законне та обґрунтоване рішення суду, яким вирішується спір по суті, може втратити сенс, або може істотно знизитися його значення для захисту прав особи, якщо його ухвалено із невинуватою затримкою. Основний напрям у розвитку сучасного цивільного процесу більшості країн характеризується оптимальним співвідношенням процесуальної активності сторін та суду. Класична модель змагальності поступається іншій моделі, сутність якої полягає у реалізації ідей процесуальної економії та концентрації процесуального матеріалу, розподілі відповідальності за хід процесу між сторонами та судом [1, с. 23-24].

У науці цивільного процесуального права темпоральні межі процесу пов'язуються з реалізацією вимог оперативності, швидкості, концентрації, процесуальної економії. Ці поняття визначають місце та значення процесуальних строків у механізмі правового регулювання процесуальних правовідносин та пов'язані з виконанням завдання своєчасності судового захисту, закріпленого у ст. 2 ЦПК України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми процесуальної економії, концентрації, оперативності, розумності строків розгляду справи судом, віднесення їх до принципів цивільного процесу, значення для цивільного судочинства досліджували вчені-процесуалісти А. Т. Боннер, Є. В. Васильковський, В. О. Рязановський, С. О. Короєд,

О. В. Рожнов, В. В. Буга, Т. В. Сахнова, А. В. Малюкіна, Т. В. Цюра. Аналіз наявних досліджень свідчить про неоднозначність підходу до розуміння процесуальної економії та, як наслідок, до питання про її співвідношення з ідеєю концентрації процесу, швидкістю, економією матеріальних та процесуальних засобів, розумністю строків розгляду справи судом. Незважаючи на те, що вимога, зокрема, концентрації процесу давно отримала підтримку в наукових колах інших країн, праць, безпосередньо присвячених дослідженню її теоретичних засад та значення для ефективності судового захисту, у сучасній національній науці небагато, що зумовлює подальший аналіз відповідних засад з метою визначення їхньої ролі для забезпечення ефективності судочинства.

Метою статті є визначення змісту основних засад цивільного судочинства, які підпорядковані завданню своєчасності розгляду та вирішення справи за умови ухвалення справедливого рішення.

Виклад основного матеріалу. У європейських країнах актуальними є публічно-правові методи судового захисту, пов'язані з посиленням влади суду та обов'язків сторін сприяти розвитку процесу (принцип концентрації) [2, с. 6]. Під концентрацією процесу розуміють: концентрацію доказового матеріалу, тобто надання суду першої інстанції доказів в обсязі, необхідному для правильного та своєчасного розгляду та вирішення справи у визначений законом строк, із побоюванням неможливості за певних обставин прийняття доказів на подальших стадіях у суді першої чи апеляційної інстанцій; концентрацію процесуальних дій, які здійснюються в процесі заінтересованими особами

добросовісно та в повній відповідності з вимогами процесуального закону на певній стадії процесу та в строк, визначений законом або судом [3, с. 13].

Під концентрацією доказового матеріалу О. А. Борисова та М. Л. Скуратовський розуміють подання до суду першої інстанції доказів в обсязі, необхідному та достатньому для своєчасного розгляду та вирішення справи [4, с. 147; 5, с. 47-59], А. В. Малюкіна – своєчасне здійснення процесуальних дій у належній послідовності з метою зосередження процесуального матеріалу в суді першої інстанції в обсязі, необхідному для правильного та своєчасного вирішення справи, що також дозволяє за необхідності забезпечити ефективний перегляд судового рішення в майбутньому [2, с. 6]. Щодо завдання своєчасності розгляду справи необхідно погодитися з думкою, що принцип концентрації лише частково відображає темпоральну сутність судочинства, а точніше, забезпечує відсутність невиправданих затримок та вирішення неналежних питань вищими судами. Концентрація процесу тісно взаємопов'язана з вимогою процесуальної економії. Концентрація слугує ухваленню правильного рішення тією ж мірою, що й своєчасного, тому її не можна тлумачити виключно в контексті прискорення. У найбільш загальному вигляді співвідношення названих засад визначають таким чином: дія принципу концентрації значною мірою зумовлена вимогами процесуальної економії, що пред'являються до судочинства, та є одним зі способів раціоналізувати процес [2, с. 6].

Відповідні положення вказують на те, що самої лише концентрації не досить, щоб забезпечити своєчасний розгляд і вирішення справи, оскільки повне та правильне встановлення обставин справи без затягування процесу може бути досягнуто тільки за допомогою компромісу між різними принципами. Як процесуальні засоби, які сприяють скороченню тривалості національного цивільного судочинства, можна навести заочне та наказне провадження, спрощене позовне провадження, заміну неналежного відповідача та об'єднання позовних вимог, закриття провадження у справі, можливість припинення зловживання правом та інші процедури, які спрямовані на обмеження темпоральних рамок судочинства, не пов'язані із концентрацією доказового матеріалу, проте зумовлені процесуальною економією.

Сутність та значення процесуальної економії як суміжної категорії визначаються у процесуальній науці по-різному. В. О. Рязановський зауважував, що процесуальна економія вимагає досягнення більшого

результату з меншими витратами праці, відображенням чого є швидкість провадження та його простота, однаковість застосування до всіх видів процесів [6, с. 51]. При цьому формула процесуальної економії – простота, швидкість, дешевизна – має тлумачитись переважно в загальному контексті досягнення мети судочинства [7, с. 6]. Сутність співвідношення процесуальної економії з концентрацією, яка обґрунтована Є. В. Васьковським, сформульована таким чином: концентрація віднесена до принципів (положення, на підставі яких законодавцем здійснюється регулювання окремих питань), а процесуальна економія – до постулатів процесу як необхідних вимог для раціоналізації процесу. Принципи співвідносяться з постулатами як засіб та мета, є доцільними або недоцільними залежно від того, чи сприяють вони здійсненню постулатів. Порядок судочинства має бути таким, щоб особа, яка потребує захисту, могла швидко та легко отримати його, а суд міг без зайвих зусиль задовольнити її вимоги. Зручність забезпечується саме за рахунок постулату процесуальної економії, що виражається в економії часу (швидкість), полегшенні процесуальних засобів (простота) і зменшенні судових витрат (дешевизна) [8, с. 362].

М. А. Гурвич визначав принцип процесуальної економії (економії процесуальних засобів) як вимогу, за якою в процесі повинні бути найбільш повно та доцільно використані всі необхідні процесуальні засоби для правильного та швидкого вирішення справи [9, с. 187]. Економний розгляд справи означає не просто швидке вирішення справи, а припускає швидке, правильне, тобто законне, обґрунтоване та переконливе, вирішення спорів. Без цієї умови економія часу не була б виправдана та поступила б місцем затягуванню провадження. Процесуальній економії часу суперечить поспіх, пов'язаний із поверховим дослідженням обставин справи [9, с. 189-190].

У сучасній теорії процесу сутність та місце процесуальної економії в системі цивільних процесуальних правовідносин залишаються спірними. Заперечуючи проти включення процесуальної економії до принципів цивільного процесу, Т. В. Сахнова, зокрема, зосереджується на виборі самого терміна, зазначаючи, що має йтися не про економію процесуальних засобів. Правосуддя не може бути ні дешевим – у грошовому вираженні, ні ощадливим – у процесуальних засобах і способах, а оптимальним [10, с. 110]. Зауважимо, що автори, які досліджують процесуальну економію, не пов'язують її реалізацію з погіршенням якості процесу.

С. О. Короед зазначає, що процесуальний інтерес суду, який впливає з призначення судової влади щодо оперативної реалізації повноважень, принципів судової активності, судового керівництва та суддівського розсуду, спрямований на виконання завдань цивільного судочинства та реалізується в режимі процесуальної економії [11, с. 13]. Цей елемент дослідник визначає через тенденцію розвитку світових засад правосуддя, а також урахування національних особливостей, пов'язаних із необхідністю реалізації в цивільному судочинстві України процесуальної активності суду та процесуальної економії, які мають бути аксіомами цивільного процесу як первинної форми вираження цінностей [11, с. 86]. С. О. Короед робить висновок, що процесуальна економія – це категорія, яка характеризується, з одного боку, таким станом цивільного процесуального регулювання, який дозволяє суду при мінімальній витраті засобів і зусиль забезпечити правильне і швидке вирішення спорів, а з іншого – результатом цивільної процесуальної діяльності, який зумовлюється найбільш повним і раціональним застосуванням процесуальних засобів відповідно до завдання і мети цивільного судочинства, тобто коли цивільну справу розглянуто правильно і в скорочені строки, при цьому з розумною економією сил і засобів [12, с. 130].

Обґрунтовуючи принцип оперативності як вимогу швидкого розгляду та вирішення справи, О. В. Рожнов заперечував наявність поряд з оперативністю принципу процесуальної економії. Дослідник зазначав, що економія матеріальних та процесуальних засобів не може поєднуватись із швидкістю як елементом принципу оперативності. Зважаючи на те, що з часу відповідних сформульованих науковцем висновків цивільне процесуальне законодавство значно змінилось, слід критично підходити до відповідних положень, проте сутність процесуальної економії, на нашу думку, навіть на той час не можна визнати справедливою [13, с. 9]. У цьому зв'язку необхідно підтримати позицію, відповідно до якої досягненню мети цивільного судочинства та вимог розумності строків розгляду цивільних справ слугує завдання своєчасності, якому підпорядкований принцип концентрації. Принцип концентрації є вимогою швидкого процесу в поєднанні з умовою ухвалення законного та обґрунтованого судового рішення [14, с. 187]. З іншого боку, неможливо назвати засіб концентрації процесу, який одночасно не слугував би його раціоналізації. Концентрація щодо процесуальної економії має прикладний характер. Зворотний зв'язок проявляється в тому, що

здійснення під час розгляду справи процесуальних дій передбачає досягнення їх мінімуму, який є достатнім для ухвалення правосудного рішення [14, с. 44].

Процесуальну економію в доктрині зарубіжного права характеризують як процесуальний принцип, що забезпечує досягнення цілей процесу із найменшими втратами часу, засобів і витрат. Таке трактування дозволило М. Шопфліну зробити висновок про те, що принцип концентрації за своїм змістом вужчий від принципу процесуальної економії, оскільки мінімізує тільки витрати часу і засобів. Схожу позицію висловив Х. В. Фашінг, який вважає, що концентрація процесу, як і його прискорення, є лише частиною загальної вимоги процесуальної економії. Вирішенню питання про співвідношення двох названих категорій може слугувати позиція П. Хютте, згідно з якою принцип концентрації сприяє реалізації процесуальної економії: завдяки йому ефективнішим стає співвідношення процесуальних витрат та результату процесу [2, с. 60]. Е. Шмідт відзначив, що коли процесуальні норми закріплюють постулат концентрованого та недорогого провадження, посилення на процесуальну економію стає зайвим. Із цим важко погодитись, оскільки в такому разі не врахована економія темпоральних засобів. Вимога діяти економічно набуває значення там, де чинне процесуальне законодавство їй суперечить та коли мета процесу може бути досягнута іншим (кращим) способом. На думку В. Некрошюса, принцип концентрації не просто тісно пов'язаний із вимогою процесуальної економії, а й визначає появу останнього [2, с. 61].

Відповідно до положень сучасної зарубіжної процесуальної правової науки, усі системи процесуального права, спрямовані на здійснення правосуддя, для досягнення цієї мети використовують різноманітні прийоми та способи, поєднання яких зрештою відображає спроби встановлення кожною такою системою компромісу між трьома найважливішими факторами: встановленням істини або пошуком правильного рішення; тривалістю судового розгляду; вартістю судового процесу. Можна прийняти більш повільне правосуддя або вирішити, що не треба жертвувати швидкістю і є готовність пожертвувати рівнем правильності судових рішень. На компроміси такого роду йдуть усі системи процесуального права [15, с. 11]. Зважаючи на «фундаментальні принципи належної правової процедури» – сповіщення та слухання, законність доказів, які суд повинен брати до уваги, та обґрунтованість рішення [16, с. 133], процесуальні засоби,

які становлять зміст принципу концентрації, можна віднести до одних із можливих та ефективних шляхів здійснення судового захисту, гарантій права на справедливий суд.

Відповідно до чинного національного законодавства процесуальна економія відображається через вимоги своєчасності та доступності судочинства (простота процесуальних засобів, оптимальна вартість процесу, врахування інтересів бідних верств населення тощо), що за умови дотримання всіма суб'єктами процесу цивільної процесуальної форми, недопустимості зловживання правами, неупередженості суду у здійсненні судочинства та застосування дискреційних повноважень забезпечує ефективність судочинства. Концентрація, у свою чергу, є принципом, змістом якого є процесуальні засоби, спрямовані на забезпечення економії часу та процесуальних засобів через зосередження доказів у суді першої інстанції та ухвалення справедливого рішення. Прикладом може слугувати наявність диференціації судових процедур, що спрямована на встановлення оптимальних процесуальних засобів вирішення справ залежно від складності справи, наявності спору про право та ціни позову (ст. 19 ЦПК України); надання учасниками справи доказів разом із поданням заяв по суті справи або в інший, строк встановлений судом, з поважних причин (ст. 83 ЦПК України); заборона подання доказів до суду апеляційної інстанції, окрім виняткових випадків (ст. 367 ЦПК України) тощо. Отже процесуальна економія по відношенню до концентрації є первісною, а остання є одним із можливих та оптимальних шляхів досягнення першої. Також процесуальна економія є поняттям ширшим та зумовлює наявність принципу розумності строків вирішення справи, вартості процесу, з огляду на оптимальні ставки судового збору, випадки звільнення від сплати судового збору, доступності професійної правової допомоги, право на безоплатну правову допомогу, встановлення законодавством граничних розмірів компенсації витрат на правову допомогу, на приїзд до учасників процесу у випадках, передбачених законодавством.

Справді, концентрований процес є результатом сумісних зусиль всіх суб'єктів процесу. Отже, процесуальну активність на кожній стадії процесу повинен проявляти не тільки суд, але й сторони мають сумлінно та своєчасно реалізовувати свої процесуальні права та виконувати процесуальні обов'язки. Дотримання цієї вимоги за умови належної нормативно-правової регламентації дозволить зберегти за розглядом у суді першої інстанції головну роль та зменшити кількість

випадків, коли до вищого суду надаються нові докази навмисно або внаслідок незнання можливих наслідків ненадання їх до суду під час розгляду справи по суті [2, с. 6].

Наявність в українському законодавстві поняття «розумний строк» як критерію забезпечення права на справедливий суд у рамках національної правової системи, тобто в рамках внутрішньодержавного засобу правового захисту, зумовила необхідність перегляду сформованих національних підходів до значення строків розгляду справи для забезпечення права на судовий захист за змістом статті 6 Конвенції про захист прав людини і основних свобод, а також для досягнення мети цивільного судочинства [17, с. 137]. Виходячи з цього, на національному рівні необхідно в рамках правозастосування засвоїти цінності, покладені в основу загальноєвропейського підходу до визначення розумності тривалості провадження, підходити індивідуально до питань прискорення, продовження або невиправданих затримок розгляду та вирішення справи.

Висновки

Процесуальна економія, сутність та практичне значення якої традиційно є предметом дослідження у науці цивільного процесуального права, спрямована на забезпечення виконання завдання своєчасності та доцільності вибору процесуальних засобів, які спрямовані на оптимізацію процедури з розгляду справ, економію матеріальних витрат суб'єктів процесу. Враховуючи варіанти співвідношення часу, процесуальних засобів та матеріальних витрат, справедливим щодо змісту цього поняття буде говорити про їх оптимальне співвідношення, а не про економію у буквальному значенні слова.

Принцип концентрації не поійменований у чинному цивільному процесуальному законодавстві, проте по суті знайшов своє втілення через закріплені процесуальні засоби, спрямовані на виконання завдань цивільного судочинства, та оптимізацію процедури доказування: концентрація доказового матеріалу в суді першої інстанції, заборона надання доказів до суду апеляційної інстанції лише за деякими винятками, збалансовані з активністю сторін дискреційні повноваження суду, наявність достатніх повноважень суду впливати на недобросовісну поведінку учасників процесу, диференціація судових процедур тощо. Вимога процесуальної економії покликана раціоналізувати процес, а концентрація відбиває частину його змістової характеристики та спрямована на належне встановлення обставин справи з метою ухвалення правосудного рішення у розумні

строки. У свою чергу, нормативне закріплення принципу розумності строків розгляду справи судом, а не швидкості чи оперативності, вочевидь, зумовлено виконанням завдання своєчасного розгляду та вирішення справ та підтримує баланс між строком вирішення справи та справедливістю рішення суду. Докладне дослідження значення та ролі проаналізованих принципів для ухвалення правильного рішення та ефективності захисту права є перспективою подальших наукових розвідок у відповідному напрямі.

Список використаних джерел:

- Здрок О. Н. Гражданский процесс зарубежных стран. Курс лекций : учебное пособие. Мн.: БГУ, 2004. 147 с.
- Малюкина А. В. Принцип концентрации гражданского процесса основные теоретические положения и их реализация : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.15. М., 2008. 156 с.
- Балюк М. І., Луспеник Д. Д. Практика застосування цивільного процесуального кодексу України (цивільний процес у питаннях і відповідях). Коментарі, рекомендації, пропозиції. Х., 2008. 708 с.
- Борисова О. А. Проверка судебных актов по гражданским делам. М., 2005. 304 с.
- Скуратовский М. Л. Подготовка дела к судебному разбирательству в арбитражном суде первой инстанции. М.: Волтерс Клувер, 2007. 200 с.
- Рязановский В. А. Единство процесса : учебное пособие. М.: ОАО «Издательский Дом «Городец», 2005. 80 с.
- Смолин А. Ю. Принцип процессуальной экономии в уголовном судопроизводстве России : автореф. дисс. канд. юрид. наук : 12.00.09. Нижний Новгород, 2011. 34 с.
- Васьковский Е. В. Учебник гражданского процесса. 2-е изд., переработанное. М.: Издание Бр. Башмаковых, 1917. 429 с.
- Гурвич М. А. Принципы советского гражданского процессуального права. Избранные труды : в 2 т. Краснодар : Совет. Кубань, 2006. Т. 2. 544 с.
- Сахнова Т. В. Курс гражданского процесса: теоретические начала и основные институты. Москва : Волтерс Клувер, 2008. 696 с.
- Короед С. О. Процессуальное обеспечение эффективности гражданского судочинства : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2014. 489 с.
- Короед С. О. Процессуальна економія як передумова ефективності цивільного судочинства. Електронне наукове фахове видання «Порівняльно-аналітичне право». 2013. № 3-1. С. 128-131. URL : http://www.pap.in.ua/3-1_2013/3/Koroied%20S.%20O..pdf.
- Рожнов О. В. Принцип оперативності в цивільному процесуальному праві : автореф. ... дис. канд. юрид. наук. : 12.00.03. Харків, 2000. 16 с.
- Буга В.В. Процессуальні строки у цивільному судочинстві України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2013. 220 с.
- Исаева Е. В. Процессуальные сроки в гражданском и арбитражном процессе. М. : Волтерс Клувер, 2005. 224 с.
- Сакара Н. Ю. Проблема доступності правосуддя у цивільних справах : монографія. Х. : Право, 2010. 256 с.
- Стандарты справедливого правосудия (международные и национальные практики) / под. ред. Т.Г. Морщаковой. М.: Мысль, 2012. 584 с.

Статья посвящена анализу основ гражданского судопроизводства, содержанием которых являются процессуальные средства, направленные на выполнение задания по своевременному рассмотрению и разрешению гражданских дел, и принятию справедливого судебного решения. Определено содержание требования процессуальной экономии и принципа концентрации, установлена их взаимосвязь.

Ключевые слова: своевременное рассмотрение и разрешение гражданских дел, процессуальная экономия, принцип концентрации, эффективность судопроизводства.

The article is devoted to the analysis of the bases of civil legal proceedings, the content of which is procedural means aimed at fulfilling the task of timely consideration and resolution of civil cases and the adoption of a fair judicial decision. The content of the requirement of procedural economy and the principle of concentration is defined, their interrelation is established.

Key words: timely consideration and resolution of civil cases, procedural economy, principle of concentration, effectiveness of proceedings.